

DŽELILA BABOVIĆ
(Sarajevo)

ULOGA KOMENTARA U KANONIZIRANJU
KNJIŽEVNIH VRIJEDNOSTI – S OSVRTOM NA
KOMENTARE POEZIJE BOŠNJAČKIH AUTORA NA
ORIJENTALNIM JEZICIMA

Sažetak

Pisanje komentara u orijentalno-islamskoj tradiciji prvotno se usmjeravalo na tekst *Kur'ana* i Hadisa. Međutim, izuzetno snažna religijska tradicija hermeneutike i tekstualne egzegeze značajno je utjecala na sveukupnu pismenost, tako da se komentar javlja kao jedna od najznačajnijih prozних formi u klasičnoj orijentalno-islamskoj književnosti. U jedinstvu i isprepletenosti različitih kulturnih identiteta u islamskom kulturalnom krugu, tragajući za književnim stvaralaštvom Bošnjaka na orijentalnim jezicima kao važnom komponentom historijskog kontinuiteta nacionalne književnosti, pronalazimo znatan broj komentara iz različitih oblasti, pisanih na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. U ovome radu predstavljeni su neki značajniji komentari poezije bošnjačkih autora.

Cljučne riječi: komentar, originalnost, kanonizacija, intertekstualna harmonija, didaktička književnost

UVOD

Primjena novih metoda proučavanja i istraživanja književnosti, znalačko korištenje izvora, te konstruktivna čitanja slijedom novih teorijskih saznanja stvorili su preduvjete za valoriziranje nekih književnih vrsta koje su u savremenom dobu zanemarene iako su u određenom vremen-

skom razdoblju i prostoru imale neupitnu književnu vrijednost, pa čak i karakter normativnosti. Prepoznavanjem književno-estetskih vrijednosti takvih književnih vrsta otvaraju se mogućnosti novih iščitavanja i revalorizacije književne historije, ali i uspostavljanja veza s književnostima koje baštine poetike i poetičke norme drugačije od onih koje su svojstvene savremenoj književnosti. Tako se književnost kao „građa“ za naučnu obradu, s jedne strane, „uvećava“ u golemim razmjerama (neprestano se u proučavanjima pojedinih nacionalnih književnosti otkrivaju novi podaci i dolazi se do novih sinteza na sve širim područjima), dok se, s druge strane, odvija proces „specijalizacije“ koji ograničava zahvat građe i upravo tako omogućava specijalistička istraživanja (lingvistička stilistika, versifikacija, istraživanje tematike s obzirom na antropološku uvjetovanost, funkcije konvencija pojedinih književnih vrsta i sl.).¹

U rekonstruktivnom čitanju književnosti, odnosno reinterpetiranjem književnog naslijeđa, otkrivaju se književne forme i vrste koje nisu bile vrednovane na odgovarajući način. Takav je slučaj i s proučavanjem forme komentara, kojeg nalazimo u svim starijim književnostima, od starogrčke i srednjovjekovlja do orijentalno-islamske književnosti.² Unatoč dugoj tradiciji njegova postojanja te izuzetno širokoj zastupljenosti u književnim tradicijama u kojima je nastajao, komentar je kao književna pojava marginaliziran i zanemaren.

KOMENTAR U KNJIŽEVNOHISTORIJSKOM KONTEKSTU

Uloga i značaj komentara u orijentalno-islamskom i zapadnom kulturalnom krugu

Već s prvim objavljenim ajetima *Kur'ana* javlja se potreba za komentiranjem, tumačenjem i ispravnim razumijevanjem značenja kur'anskoga teksta, a kasnije i teksta Hadisa – govora Božijeg poslanika Muhammeda, a. s., kroz usmena objašnjenja, kraće rasprave i knjige. Za komentare *Kur'ana* najčešće se koristi termin *tafsīr*, što je ujedno i naziv za nauku o

¹ Milivoj Solar, *Uvod u filozofiju književnosti*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004, 88.

² Više o ovome vidjeti: Jaap Mansfeld, *Prolegomena: Questions to be Settled Before the Study of an Author or a Text*, Brill, Leiden – New York – Köln, 1994.

tumačenju *Kur'ana*.³ Tradicija komentiranja, oslonjena na svete tekstove u islamu, poput goleme krošnje širila se na sve oblasti nauke, odnosno općenito na literaturu u orijentalno-islamskoj tradiciji. Dok se termin *tafsīr* principijelno odnosi na komentare *Kur'ana*, komentari djela iz različitih oblasti nauke (medicina, matematika, filozofija itd.), ali i jezika i književnosti, nazivaju se *šarḥ* u značenju: *izlaganje, objašnjenje, tumačenje, komentar, opis*. Kanonska ili iole važnija naučna i književno-umjetnička djela bivala su komentirana po nekoliko, neka čak i više desetina puta. Stoga se komentar može smatrati jednom od dominantnih prozних formi u orijentalno-islamskoj književnoj tradiciji. Navedeno, između ostalog, dokazuje i veliki broj djela u čijim se naslovima nalazi riječ *šarḥ* (komentar) na koja nailazimo u brojnim katalogima rukopisa na arapskom, turskom i perzijskom jeziku u rukopisnim zbirkama i bibliotekama širom svijeta.

Prvobitno, komentari su nastajali s ciljem prilagođavanja sadržaja određenih djela potrebama učenika medresa te njihovoj primjeni u nastavno-obrazovnom procesu. Vremenom, potreba za pisanjem komentara jačala je zbog izuzetno sažetog, u značajnoj mjeri manirističkog načina pisanja kakav je bio uobičajen u orijentalno-islamskoj književnoj tradiciji. Taj trend pisanja prenosio se kroz generacije, tako da je u određenom razdoblju odraz spisateljskog umijeća bilo napisati što konciznije djelo u formi kompendija – *mulaḥḥḥaṣ* u kojem su do krajnjih granica sažimani tekstovi prethodnika. Međutim, prevelikim „zgušnjavanjem“ građe ona je dovedena u stanje „nekonzumentnosti“, te su autori bili prinuđeni pisati komentare samog izvornog djela ili već postojećeg kompendija.⁴ U posljednjoj fazi razvoja komentara kao forme, on više ne nastaje primarno kao određena vrsta adaptiranja ili „otvaranja“ nekog teksta s ciljem postizanja njegove receptivnosti kod publike, već se etablira kao legitiman vid doprinosa nauci i književnosti. Nerijetko je komentar postajao ne samo podjednako cijenjen kao i izvorno djelo već i poznatiji od teksta čiji komentar predstavlja.⁵ Autori komentara – izricanjem sudova, kritike, polemike, interpretacije, produbljivanjem značenja, te analitič-

³ Vidjeti: Mehmed Handžić, *Uvod u tefsirsku i hadisku nauku*, Gazi Husrev-begova medresa, Sarajevo, 1972.

⁴ Vidjeti: Esad Duraković, *Arapska stilistika u Bosni. Ahmed Sin Hasanov Bošnjak o metafori*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXII, Sarajevo, 2000, 21-23.

⁵ Vidjeti: Munir Mujić, *Moć i granice komentara: Komentar al-Maqāme al-Rūmiyye nepoznatog autora*, CNS i Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, 23.

kim i sintetskim pristupom problemima – objedinjavaju niz sadržinskih i formalnih osobitosti koje komentar na određeni način izdižu na razinu posebne književne vrste. Nakon „zlatnog“ doba klasične orijentalno-islamske kulture ideal nije bio da se autori stvaralački nadmeću s već stvorenim djelima, nego da se klasificiraju i sistematiziraju istražene oblasti i zatečena istraživačka građa. Komentari su nastojali afirmirati, pa čak i kanonizirati određene naučne i literarne domete koji se smatraju vrhunskim i nezaobilaznim u predmetnoj oblasti. Komentatorskim djelima stvarao se kulturni kanon orijentalno-islamske kulture kao riznice velikih citatno dostojnih autoriteta.⁶

Klasifikacija komentara nije jasno utvrđena niti postoje precizirani kriteriji njihova vrednovanja. Na određeni način sam pisac interiorizuje karakter komentara s obzirom na oblast u kojoj nastaje. U islamskim enciklopedijama i leksikonima najčešća podjela ili kategorizacija je prema temama kojima se bave i ona obuhvata:

- komentare gramatičkih i filoloških djela
- komentare poezije, književnosti i stilistike
- komentare djela iz vjerskih znanosti
- komentare filozofskih i tesavvufskih djela.⁷

Komentari se dalje mogu klasificirati prema motivima njihova nastajanja na one koji nastaju iz autorove želje ili intelektualne i duhovne radoznalosti i one koji su rezultat potrebe tumačenja konciznih djela koja su bez komentara skoro nerazumljiva, izuzev uskom krugu stručnjaka. U interpretativnom smislu komentari se klasificiraju na one u kojima autor djelomično prenosi tekst koji komentira i na one u kojima je djelo u cijelosti preneseno. Dalje, prema načinu ispisivanja moguće ih je klasificirati na one u kojima je tekst koji se komentira naglašeno odvojen od teksta komentara tako što je, naprimjer, poput opširnijeg naslova ispisan iznad komentara, i na one u kojima je izvorni tekst inkorporiran u sam komentar. Treba reći da i u tom slučaju autor komentara naglašava razliku između dva teksta na način da tekst osnovnog djela markira tankom linijom ili ispisuje crvenom tintom.

Uprkos velikom značaju komentara u orijentalno-islamskoj književnosti, njegova literarna vrijednost u radovima nekih savremenih istraživača i usputnim aksiološkim ocjenama ove literarne vrste pokušava

⁶ Više o ovome vidjeti: Esad Duraković, *Arapska stilistika u Bosni. Ahmed Sin Hasanov Bošnjak o metafori*, 9-33.

⁷ Vidjeti: *The Encyclopaedia of Islam*, edited by C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. O. Heinrichs and G. Lecomte, vol. 9, Brill, Leiden, 1997, 317-320.

se obezvrijediti i marginalizirati. Komentar se nerijetko definira kao interpretacija, pojašnjenje i dopuna izvornoga teksta, ili se pak kao njegova osnovna funkcija ističe podređena uloga informatora u nastavnom procesu.⁸

Nekoliko je razloga za ovakav, najblaže rečeno, neprimjeren „odnos“ prema formi komentara, a kao dva najvažnija, odnosno najdominantnija razloga, nameću se:

- različito poimanje autorstva, odnosno originalnosti u savremenoj nauci o književnosti naspram razumijevanja tog pojma u orijentalno-islamskoj, pa i srednjovjekovnoj evropskoj književnosti, i
- evropocentrična recepcija orijentalno-islamske književnosti.

Poimanje i tumačenje autorstva i originalnosti u starijoj i srednjovjekovnoj – bilo evropskoj bilo orijentalno-islamskoj književnosti – potpuno je različito u odnosu na savremenu književno-kritičku svijest te je, u skladu s tim, prema savremenim teorijama književnosti komentaru principijelno osporavana originalnost i samostalnost.⁹ Ideal originalnosti, za koji nam se danas čini da je sam po sebi sasvim jasan, zapravo počinje relativno kasno, tek u doba romantizma, kada se počinju cijeliti individualno stvaralaštvo i pjesnikova jedinstvena ličnost.¹⁰ Za razliku od toga, u antičkom dobu Platon i Aristotel tumače da pojam stvaranja ne znači nastajanje nečega iz ničega, već je to preobražaj u nešto drugo, nešto što dobija novi oblik ili formu te, prema Aristotelu, „sva stvaranja proističu ili iz neke vještine ili iz neke moći ili iz mišljenja ili iz slučaja“.¹¹ U srednjovjekovnoj tradiciji, također, stvaranje je bilo razumijevano kao nešto što je imanentno isključivo Bogu, a ljudski udio u svim oblicima njegova izražavanja, pa tako i u književnosti, ogledao se u „otkrivanju“ već stvorenog.¹² U razdoblju evropske renesanse nalazimo da osnovna stvaralačka namjera renesansnih pjesnika, naprimjer, nije bila u tome

⁸ L.W.C. Eric van Lit, „Commentary and Commentary Tradition: The Basic Terms for Understanding Islamic Intellectual History“, *Mélanges de l'Institut dominicain d'études orientales*, vol. 32, 3-7.

⁹ O poimanju autorstva i originalnosti u književnoj povijesti vidjeti: J. Mansfeld, *Prolegomena: Questions to be Settled Before the Study of an Author or a Text*, Brill, Leiden-New York-Köln, 1994.

¹⁰ Miroslav Beker, „Tekst/Intertekst“, u: *Intertekstualnost i intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1988, 15.

¹¹ Navedeno prema: Ernesto Grasi, *Teorija o lepom u antici*, preveo Ivan Klajn, Književna misao, Beograd, 1974, 129.

¹² Vidjeti: Rozario Asunto, *Teorija o lepom u srednjem veku*, preveo Gligorije Ernjaković, Srpska književna zadruga, Beograd, 1975, 14-29.

da stvore poeziju koja će biti što originalnija, već, naprotiv, što sličnija njihovim pjesničkim uzorima.¹³ Vrlo slična tumačenja zatičemo i u orijentalno-islamskoj književnosti u kojoj su, prema onovremenoj poetici, originalnost, individualitet, subjektivnost i sl. sadržani u pojmovima inoviranja i izumijevanja. „U tom smislu, originalnost kako je mi danas razumijevamo bila je svedena na inovativnost, pri čemu se taj pojam usmjeravao, u najvećoj mjeri, na njegov tehnički aspekt. *Originalno* je danas stvaralačko, dok je onovremeno *novo* prvenstveno tehničko.“¹⁴ Uz to, baš kao antička i srednjovjekovna, i orijentalno-islamska klasična književnost spada u kanonski tip književnosti, gdje pojam kanona zauzima centralno mjesto, a odnos autora i originalnosti u očima savremenih istraživača dobija „neobičan“ karakter.¹⁵

Između književnoteorijskog sistema i književnohistorijskog iskustva, s kojim je srasla evropska književna terminologija, i onoga koje se izrazilo u orijentalno-islamskoj književnoj terminologiji, nesumnjivo postoje određene razlike. Iako se može govoriti o brojnim sličnostima i podudaranjima, odnosno književnim fenomenima karakterističnim za sve starije i srednjovjekovne književnosti, ono što je umnogome odredilo odnos Zapada prema onome što dolazi s Istoka jeste snažno izražena ideja evropocentrizma. Dugo vremena recepcija djela s Istoka u kulturama zapadnoga kulturalnog kruga bila je u značajnoj mjeri uvjetovana vlastitim mjerilima i poimanjem književnosti, kao i uvriježenim predrasudama prema svim „proizvodima“ književne prakse koji izmiču uobičajenim shemama u klasifikaciji književnih vrsta u evropskoj, odnosno zapadnoj književnosti. Tome svjedoče uobičajeni pojmovi iz orijentalno-islamske književne tradicije koje nalazimo u evropskim rječnicima književnih termina i leksikonima općeg tipa. To su najčešće nazivi pjesničkih vrsta *gazel* i *kasida*, u rječnicima na engleskom i na slavenskim jezicima još i *rubajja*, te koji put i *bejt*. Tu je zatim *divan*, a rjeđe nekoliko drugih naziva, poput *makama*, *muvaššah* i *mesnevija*. Nije teško zapaziti da se svi navedeni termini odnose na one književne forme i vrste koje su se u različitim razdobljima potrage za dalekim i egzotičnim temama i oblicima uobičajile u književnostima evropske tradicije, pri čemu se u velikoj mjeri osjeća evropocentrična slika orijental-

¹³ Zdenko Lešić, *Jezik i književno djelo*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 201.

¹⁴ Esad Duraković, *Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Poetološki pristup*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2018, 129.

¹⁵ Više o kanonskim tipovima umjetnosti vidjeti: Cvetan Todorov, *Poetika – teorija i istorija pojma*, preveli Branko Jelić et al., Narodna knjiga, Beograd, 2000, 115-116.

ne književnosti. Zapravo, svi ti termini u evropskoj recepciji su izgubili sve svoje izvorne književno-historijske sadržaje.¹⁶ Zapadna ili evropska književna kritika, snažno opterećena evropocentrizmom, jednostavno je prihvatila one književne forme orijentalno-islamske književnosti koje je smatrala prikladnim. Izvan tih „šablona prikladnosti“ ostale su zanemarene brojne književne vrste poetskog i proznog stvaralaštva na orijentalno-islamskim jezicima.

Komentar u bošnjačkoj književnoj tradiciji

Osporavanje originalnosti i izražen evropocentrizam u književnohistorijskim proučavanjima bili su važan faktor i predispozicija da se i u bosanskohercegovačkoj književnoj historiografiji, iako i sama baštini orijentalno-islamsku književnu tradiciju, značajan dio te tradicije ne vrednuje adekvatno ili se smješta na margine nacionalne književne historije. Istraživanja književne baštine na orijentalnim jezicima uglavnom nisu bila usmjerena ka proučavanju i sistematskoj valorizaciji komentara kao literarne forme. Ipak, u savremenom dobu objavljeno je nekoliko značajnih studija i prijevoda komentara iz šireg područja filologije i područja religijskih nauka, na temelju kojih smo upoznati s komentatorskim opusom Hasana Kafije Pruščaka, Muhameda Musića Allameka, Mustafe Ejubovića – Šejh-Juje, Ibrahima Opijača, Mahmuda Damada, Abdulaha Bošnjaka itd. Iako u spomenutim studijama ne nailazimo na detaljnije analize i valorizaciju komentara kao literarne forme, već je u prvom planu biografija autora komentara i tematika osnovnog djela i komentara, ove studije predstavljaju vrijedan doprinos afirmaciji komentara u bosanskohercegovačkoj sredini.

Pored komentara iz oblasti filologije i religijskih nauka, naslijeđe Bošnjaka na arapskom, turskom i perzijskom jeziku baštini i komentare poetskih djela. U rukopisnim zbirkama širom svijeta nalaze se pohranjeni rukopisi komentara poezije koje su napisali autori porijeklom iz Bosne. Među njima su neki koji su već etablirani u orijentalno-islamskoj, pa i bošnjačkoj književnoj historiji, ali i oni manje poznati autori, odnosno oni čiji je komentatorski rad manje poznat.

Jedan od najpoznatijih autora komentara u književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima jeste **Ahmed Sudić Sudi** (16. stoljeće). Iz bogatog

¹⁶ Svetozar Petrović, *Priroda kritike*, Liber, Institut za znanost o književnosti, Zagreb, 1972, 216.

komentatorskog opusa ovog autora najpoznatiji su komentari djela *Đulistan* i *Bustan* perzijskog pjesnika Sa'dija Širazija (589/1194–691/1292), Hafizova *Divana* i *Mesnevice* Dželaluddina Rumija. Sudijevi komentari klasika i neprikosnovenih autoriteta orijentalno-islamske književnosti bosanskohercegovačkoj naučnoj i široj javnosti predstavljani su prvenstveno kroz naučne radove Džemala Čehajića, Šaćira Sikirića i Bećira Džake,¹⁷ dok su prvu cjelovitu naučnu monografiju na bosanskom jeziku o Sudijevom komentatorskom pregalaštvu napisali Namir Karahalilović i Munir Drkić.¹⁸

Hasan Zijajija Mostarac (umro 993/1584-85)¹⁹ autor je komentara na turskom jeziku jedne kaside na perzijskom Sa'dija Širazija - *Šarḥ Qaṣīda-i Sa'dī li Diyā'ī al-Mūstārī*.²⁰ **Ahmed Bejazić** (1042/1632–1098/1686)²¹ autor je komentara na arapskom jeziku svoje kaside *al-Lāmiyye* u kojoj je iznio tumačenja nekih od osnovnih pojmova islamske dogmatike.²² **Ahmed Hatem Bjelopoljak** (umro 1754)²³ autor je opšir-

¹⁷ Selektivna bibliografija: Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1934, 63-64; Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, 89-95; Džemal Čehajić, „Ahmed Sudi Bošnjak“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 28-29/1978-79, Sarajevo, 1980, 103-122; Bećir Džaka, „Sudijevi komentari na perzijskom jeziku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 39/1989, Sarajevo 1990, 173-181; Šaćir Sikirić, „Sudi kao komentator Sadijina Gulistana“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 1/1950, Sarajevo, 1950, 51-67.

Također treba spomenuti da je u organizaciji Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu organiziran Međunarodni naučni skup pod nazivom „Ahmed Sudi Bošnjak – život i djelo“ (Sarajevo, mart 2018) na kojem je kroz izlaganja eminentnih naučnika, a kasnije i kroz objavljene radove s tog skupa, valorizirana Sudijeva uloga i doprinos u razvoju komentatorske tradicije u orijentalno-islamskoj književnosti.

¹⁸ Namir Karahalilović i Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak: komentator perzijskih klasika*, Baština duhovnosti, Mostar, 2014.

¹⁹ Selektivna bibliografija: H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, 72-76; Alena Čatović, *Hasan Zijajija Mostarac: Divan*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2010, 9-25; Adnan Kadrić, *Mostarski bulbuli*, Baština duhovnosti, Mostar, 2012, 89-97.

²⁰ Historijski arhiv Sarajevo, R 444/1.

²¹ Selektivna bibliografija: M. Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, 8; H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, 319-322; Muharem Omerdić, „Djela Ahmed-efendije Bejadi-zadea Bošnjaka“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXIII-XXIV, Sarajevo, 2005, 13-32.

²² Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 569-1, fol. 109-122.

²³ Selektivna bibliografija: M. Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, 12-14; H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*,

nog komentara na arapskom jeziku svoje kaside o moralu.²⁴ **Abdulah Salahudin Uššaki Salahi** (1705–1782) autor je većeg broja komentatorskih djela iz različitih oblasti na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Kada je riječ o komentarima poezije, između ostalih napisao je na turskom jeziku komentar djela *Maqāmāt Ḥamīdī* perzijskog autora Ḥamīduddīna Balḥīja, te komentare poezije Dželaluddina Rumija, Džamija, Junusa Emrea, Nijazija Misrija itd.²⁵ **Muhamed Hilmi Goro** (18. stoljeće)²⁶ autor je komentara na arapskom jeziku kaside o danu Ašure.²⁷ Kasidu je spjevao Ḥusayn Ḡunaym Sammān – vojni imam koji je službovao na Kreti, u istom periodu kada je i Goro obavljao službu kadije u tom gradu. **Kamil-beg Cvijetić** (umro 1315/1897)²⁸ autor je komentara sedam arapskih prijeislamskih kasida poznatih kao *Muallake*.²⁹ **Ali Fehmi Džabić** (1853–1908),³⁰ pored toga što je bio značajna ličnost u društveno-političkoj historiji Bosne i Hercegovine, autor je i prvog

467-469; Fehim Nametak, *Divanska književnost Bošnjaka*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVII, Sarajevo, 1997, 75-76.

²⁴ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Aşir Efendi 305, fol. 1b-116b.

²⁵ Selektivna bibliografija: Mehmet Akkuş, *Abdullah Salahuddin-i Uşşaqi (Salahi) 'nin Hayati ve Eserleri*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1998; Mahmut Erol Kılıç, "Otomanski sufija bosanskog porijekla Abdullah Salahuddin el-Uşşaqi i njegov komentar Rumijevih stihova", u: *Isa-begova tekija u Sarajevu*, Udruženje „Obnova Isa-begove tekije“, Sarajevo, 2006, 334-335.

²⁶ Selektivna bibliografija: M. Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, 33-34; H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, 562-563; Salih Trako, „Jedan autograf Muhameda Hilmije Gore iz Sarajeva“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XV-XVI, Sarajevo, 1990, 157-161; Haso Popara, *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2019, 215-218.

²⁷ Autograf ovog djela bio je pohranjen u Rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu. Nažalost, izgorio je zajedno s ostalim rukopisima iz ove zbirke prilikom spaljivanja Orijentalnog instituta 17. maja 1992. godine. Do sada je poznato da postoje dva prijepisa ovog komentara, od kojih je jedan u biblioteci Sulejmaniji u Istanbulu (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma bağışlar, 647, fol. 31a-77a), a drugi je sačinio Muhamed Enveri Kadić 1332/1912. (Gazi Husrev-begova biblioteka R-7329).

²⁸ Selektivna bibliografija: M. Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, 76; H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, 601-602.

²⁹ Nažalost, ovo djelo nismo uspjeli pronaći – kako rukopis tako ni objavljeno izdanje.

³⁰ Selektivna bibliografija: M. Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, 76; H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, 609-616.

objavljenog komentara jednog bošnjačkog autora na arapskom jeziku iz oblasti stare arapske poezije. Njegova djela *Ḥusn al-ṣaḥāba fī ṣarḥ aš‘ār al-ṣaḥāba* i *Ṭilbat al-ṭālib fī ṣarḥ Lāmiyya Abī Ṭālib*, u kojima komentira poeziju drugova poslanika Muhammeda, a. s., i jednu pjesmu Abū Ṭāliba, objavljena su u Istanbulu početkom 20. stoljeća. O značaju Džabićeve djela između ostalog svjedoči i podatak da je njegovo djelo iznova štampano u Rijadu 2014. godine.³¹ Bosanskohercegovačkoj javnosti Džabićev komentatorski opus predstavljen je u radu „Ali-Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije“ autorice Lejle Gazić.³²

„MEHANIZMI“ KANONIZACIJE KNJIŽEVNE TRADICIJE: METODOLOŠKI OBRASCI KOMENTIRANJA

Uvodni dio komentara sadrži zahvalu Allahu (ḥamdala) i blagoslov Božijem poslaniku Muhammedu, a. s. (ṣalawāt). U ovom dijelu, također, autor navodi razloge koji su ga potakli da piše komentar određenog djela te iznosi svoju metodologiju rada. Tako Muhamed Hilmi Goro, nakon zahvale i blagoslova, u uvodu komentara Ćunaymove kaside spominje da je njegov prijatelj i učenjak Ḥusayn Ćunaym, čitajući opširno prozno djelo o danu Ašure koje je napisao al-Uḡhūrī, poželio da ga učini pristupačnijim i lakšim za čitanje te ga je sažeo u 54 bejta kaside. Nakon toga je zamolio Goru da napiše komentar spomenute kaside i to tako da komentira svaki bejt zasebno.³³ Ahmed Bejazić, također, navodi kako je napisao kasidu u kojoj je sažeo dvadeset pitanja o islamskom vjeronjanju, a zatim je neka manje jasna mjesta dodatno pojasnio u svome komentaru.³⁴

Autor svakog komentara tekst koji komentira „secira“ na jedan stih, nekoliko stihova ili na manje cjeline, prema principu tematske cjelovitosti, koje tako izdvojene analizira. Apostrofirani dio osnovnog djela formalno ističe tako što ga ispisuje drugačije nego komentar, crvenom

³¹ Ćābi-zāde ‘Alī Fahmī, *Ḥusn al-ṣaḥāba fī ṣarḥ aš‘ār al-ṣaḥāba*, Dār al-Malik ‘Abd al-‘Azīz, Rijad, 2014.

³² Lejla Gazić, „Ali-Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 35/1985, Sarajevo, 1986, 29-50. Rad predstavlja skraćenu verziju magistarskog rada pod istim naslovom, koji je autorica odbranila na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1982. godine.

³³ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma bağışlar, 647, fol. 31b.

³⁴ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 569-1, fol. 109b.

tintom, ili pak piše crnom a markira crvenom linijom iznad teksta izvornika i sl. Na taj način autor nagovještava o čemu će pisati, odnosno ističe dio teksta koji će u nastavku komentirati. Ukoliko su određena riječ ili veći dio teksta interpolirani u tekstu komentara, kako smo već naveli, opet su istaknuti crvenom ili nekom drugom bojom tinte, ili prije njih stoji zapisana riječ *qāla* odnosno *qawluhū*. Svaki oblik razgraničenja koji upotrijebi autor komentara između svoga teksta i teksta osnovnog djela od velike je pomoći za čitaoca, naročito kada se uzme u obzir obimnost i složenost teksta, te nepostojanje interpunkcijskih znakova u klasičnom arapskom jeziku.

Kriteriji vrednovanja osnovnog djela

Komentar započinje analizom riječi iz osnovnog djela (analiza glasova, riječi, jezičkih konstrukcija i sl.). Najčešće to nisu sve riječi iz stiha ili apostrofiranog odlomka, već one za koje autor komentara smatra da ih treba dodatno pojasniti. Ponekad autor navodi i etimologiju pojedinih riječi, naročito u slučajevima kada se konkretno značenje razlikuje od općeg i primarnog, odnosno denotativnog značenja riječi u jeziku. Ova faza komentiranja izraženija je, i autor joj posvećuje više pažnje, u slučajevima kada komentar i osnovno djelo nisu napisani na istom jeziku, jer je u tom slučaju, razumljivo, veći broj nepoznatih riječi, pa je samim tim izraženija i potreba za njihovim pojašnjenjem. Nerijetko i kada je riječ o istom jeziku, iznimno zahtjevan i hermetičan tekst osnovnog djela, kao i posebnosti poetskog jezika zahtijevaju i detaljnija tumačenja oblika i značenja određenih riječi. Kao primjer takvih odnosa u kojima je tekst osnovnog djela zbijen i ograničen, dok je komentar, s druge strane, izuzetno slobodan i opširan, spomenut ćemo Hatemovu kasidu o moralu koja sadrži oko stotinu bejtova ispisanih na 13 folija,³⁵ dok je komentar kaside ispisan na čak 107 folija.³⁶

Nakon morfološke i semantičke analize riječi, autor komentara prelazi na sintaksičku i stilističku razinu kroz analizu uspostavljenih odnosa određene riječi s drugim riječima s kojima formira sintagme ili rečenice, zatim, tumačenje stilskih i retoričkih figura, odnosno onog segmenta teksta koji nosi složena značenja jezika. Načelno, isti postupak morfološke, semantičke, sintaksičke i stilističke analize, u prvom redu riječi a

³⁵ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Aşir efendi 305, 109b-116b.

³⁶ Ibid., 1b-109a.

onda i sintagmi i rečenica, u komentaru se ciklički ponavlja od jednog do drugog izdvojenog dijela osnovnog teksta. Ove analize otvaraju mogućnost autoru komentara da prepozna i rješava probleme koje autor osnovnog djela nije imao, te da teži dešifriranju svih slojeva značenja i njihovu prenošenju. Autor komentara ne prenosi čitaocima samo osnovno značenje riječi iz teksta koji je predmet njegova interesiranja, već i sva ona hipertekstualna značenja koja izazivaju asocijacije na asocijacije, koja emocionalno boje riječ i slično. Poetski tekst i njegov komentar ostvaruju se tako u jednoj vrsti komplementarnog odnosa. Dok s jedne strane izborom određenog izraza pjesnik nastoji postići estetski efekat, s druge strane komentar jasnije oslikava kako taj put ponekada zna biti vrlo težak i iziskuje veliki trud. Pitanja koja se tiču prividno samo jezičkog aspekta, kao upotreba određene riječi ili određenog oblika riječi, zapravo mogu doprijeti do najtanahnijih značenjskih slojeva djela.

Objedinjavajući niz sadržinskih i formalnih osobitosti, te uspostavljajući kriterija vrednovanja, formira se komentar kao naročita literarna vrsta. Podastirući navedene kriterije vrednovanja, autor komentara demonstrira svoje umijeće čitanja, pisanja i pripovijedanja, i postavlja temelje za buduće analize vlastitog djela, čak i u formi novih komentara njegova vlastitog komentara.

Intertekstualnost i citatnost kao načelo konstitutivnosti

Kako nijedno djelo ne egzistira kao neovisna struktura u odnosu na književni sistem u okviru kojega nastaje, ne čudi da komentar, s obzirom na poetske norme orijentalno-islamske književne tradicije, svoju nesamostalnost u tom smislu javno demonstrira. Komentar nastaje kao autorovo lično, autentično iskustvo djela koje komentira, te se tako izražava kao jedan od elemenata u kontinuitetu orijentalno-islamske tradicije u kojoj se kontekstualiziraju i „nove“ ideje autora komentara, koji sada i sam postaje dio tog kulturnog svijeta i rasuđuje u okviru njegovih normi. Kao „novi tekst“ u tradiciji komentar se definira preko drugog, već postojećeg teksta, iz čega proistječe takozvani univerzalni diskurs tekstova, među kojima ne prestaje korespondencija i koji su upućeni jedni na druge.³⁷

³⁷ Vidjeti: Ernő Kulcsár-Szabó, „Napuštanje simetrije o osobitosti postmoderne intertekstualnosti“, u: *Intertekstualnost i autoreferencijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1993, 14.

S obzirom na teoriju citatnosti i intertekstualnosti, klasična orijentalno-islamska književnost pripada kulturama „vertikalnog tipa“, kako ih naziva Dubravka Oraić, u kojima postoji stroga hijerarhija tekstova, žanrova, umjetničkih medija i kulturnih sfera, te se intertekstualni i citatni kontakti uspostavljaju tako što hijerarhijski niži tekstovi oponašaju po vrijednosti i položaju nadređene tekstove. Citatnost i citatne relacije predstavljaju šire ontološko i semiotičko načelo koje je dio šire kulture citatnosti, utemeljene u citatnom mišljenju i izražavanju karakterističnom za tu epohu.³⁸ Tradicija se shvaća kao „dragocjena riznica iz koje samo treba uzimati vrijedne antologijske odlomke, s poštovanjem ih preuzimati i citatno oponašati u vlastitom tekstu“.³⁹ Kao dio tako uspostavljenih tradicijskih vrijednosti, komentar se ubraja u one žanrove orijentalno-islamske književnosti koji, kako ih opisuje Esad Duraković, uvjetno rečeno, nastaju prema poetičkom načelu citatnosti „kao optimalno ekspliciranoj intertekstualnosti“.⁴⁰

Tekst komentara u prvome redu orijentiran je na citatnost djela koje komentira, odnosno na prototekst, a zatim na citate različitog porijekla, neograničenog broja i vrste. Citatni primat u tekstu komentara ima prototekst koji se pojavljuje u potpunoj citatnosti, odnosno s naznačenim vanjskim signalima – već spomenuto drugačije ispisivanje u odnosu na tekst komentara na povlaštenoj poziciji mota i upotreba tinte u drugoj boji. Citatnost drugih tekstova u principu je nepotpuna i po citatnim signalima unutar teksta neujednačena. Ponekad autor jasno naznači čije riječi, odnosno tekst prenosi, dok su u značajnijoj mjeri prisutni unutarnji signali koji se ostvaruju unutar cjelokupne orijentalno-islamske književne tradicije na koju je čitalac upućen da bi mogao prepoznati citatnost.

Funkcija citatnosti u komentaru je dvojaka. Autor komentara citatnost koristi s ciljem reprezentacije tuđeg, ali podjednako i afirmacije vlastitog teksta. Odabirom djela koje će komentirati, odnosno prototeksta koji u potpunoj citatnosti uvodi u svoj tekst, autor komentara potvrđuje ustanovljene književne vrijednosti orijentalno-islamske tradicije, ali afirmira i svoj položaj unutar te književne tradicije stupajući u dijaloški

³⁸ Vidjeti: Dubravka Oraić, „Citatnost – eksplicitna intertekstualnost“, u: *Intertekstualnost i intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1988, 123.

³⁹ *Ibid.*, 140.

⁴⁰ E. Duraković, *Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Poetološki pristup*, 135.

odnos s prototekstom. Nerijetko u komentaru nailazimo i na kritički odnos prema onome što je kazano u osnovnom djelu. Ipak, ta kritika nikada nije iskazana s nipodaštavanjem ili urušavanjem autoriteta, već su u njoj iskazani pijetet i poštovanje prema prethodnicima.

Autor komentara dalje „zahvata iz riznice“ i u svoje djelo, komentar, uvodi brojna druga iskustva i ”podtekstove” kojima dodatno reprezentira tradiciju i čitaocu podastire svoje shvaćanje tradicije selekcijom i odabirom tekstova i djela koje ”ugrađuje” u tekst komentara. Iako je želja za afirmacijom i popularizacijom vlastitog djela vješto utkana u tradicijske norme u orijentalno-islamskoj književnosti, ponekad autor komentara ne može odoljeti unutarnjem porivu, te svoja nastojanja jasno artikulira određenim iskazom, kao Hasan Zijaija koji za svoj komentar kaže da nije napisano slično djelo, knjiga ili risala o Sa’dijevoj kasidi u vilajetu Bosna.⁴¹

Osebnost citatnosti u komentaru ogleda se u činjenici da su u njemu isprepletana dva, prema savremenim teorijama, suprotna tipa citatnosti – ilustrativni i iluminativni.⁴² Sličnu pojavu susrećemo u žanru *tahmisa* u kojem, kako navodi Duraković, „ilustrativni tip citatnosti postaje ‘pre-napregnut’ do te mjere da, zapravo, sadržavajući i to iskustvo, prerasta u iluminativni tip citatnosti, jer na temeljima ilustrativne citatnosti stvara *novi žanr* kao značajno obogaćenje tradicije“.⁴³ Komentar se s poštovanjem ravna prema tekstovima autoriteta, preuzimajući citate iz *Kur’ana*, *Hadisa* i autoriteta klasične islamske misli i riječi. Citatnost tih tekstova ispostavlja se kao konstitutivni element njegove intertekstualnosti i argumentacije iskaza, što odgovara gotovo idealnom tipu ilustrativne citatnosti. Citirani tekstovi predstavljaju uzore i na određeni način objeravaju smisao komentara kao novog djela, te svojim sadržajem podupiru i potvrđuju autorovo mišljenje ili stavove. S druge strane, upotreba citata kao sredstva za afirmaciju ideja i zaključaka autora komentara čini ga bliskim iluminativnom tipu citatnosti. Upravo je različito ispisivanje komentara u arapskim rukopisima ponukalo Dubravku Oraić Tolić da u definiranju tipa citatnosti orijentalno-islamske tekstove definira kao primarno iluminativne.⁴⁴

⁴¹ Navedeno prema: A. Kadrić, *Mostarski bulbuli*, 95.

⁴² Vidjeti: D. Oraić, „Citatnost – eksplicitna intertekstualnost“, 140-148.

⁴³ Esad Duraković, „Tradicionalizam ili dinamičnost tradicije: Žanr tahmis u orijentalno-islamskoj književnosti“, *Pismo*, IX/1, Sarajevo, 2011, 169.

⁴⁴ Dubravka Oraić Tolić, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990, 46-50.

Komentari su ponajprije orijentirani na obrazovana čitaoca, onoga kojemu su poznati sudionici citatnosti koji se realiziraju u komentaru. Istovremeno, baš kako je autor komentara orijentiran na citatne uzore kao intelektualne i duhovne autoritete u pisanju svoga djela, tako je recepcija komentara usmjerena na obrazovane čitaoce, na one u čijem su čitateljskom iskustvu prisutni tekstovi spomenutih uzora i kojima je poznat obzor receptivnog očekivanja temeljem tekstova prethodnika koje su imali prilike upoznati.⁴⁵

Pedagoško-didaktička funkcija i utjecaji

Osnovu kulturnog života i razvoja Osmanskog Carstva činilo je školstvo, koje je u velikoj mjeri usmjeravalo sveukupan kulturni i naučni život u Carstvu.⁴⁶ Iz osmanskih škola izlazili su formirani učeni ljudi koji su se stečenim znanjima integrirali u opće društvene tokove, te su vrlo često preuzimali značajne uloge u kulturnom i društvenom životu u svome okruženju. Jedan od njih bio je Ali Fehmi Džabić, koji je u Mostaru stekao zvanje profesora medrese i koji je punih šesnaest godina obavljao funkciju muftije, da bi nakon odlaska u Istanbul i njegova postavljenja na mjesto profesora arapskog jezika i književnosti na univerzitetu u Istanbulu došlo do punog izražaja Džabićevo poznavanje predmetne oblasti. U želji da studentima koji slušaju njegova predavanja što više i bolje približi poetiku starije arapske ali i općenito orijentalno-islamske književnosti, napisao je dva već spomenuta komentatorska djela u kojima komentira poeziju drugova Božijeg poslanika Muhammeda, a. s.⁴⁷ Bilo je vrlo važno da djela s kojima učenici i studenti komuniciraju tokom školovanja budu odraz naučnih, moralnih i umjetničkih vrijednosti toga doba. Izražena erudicija, akribičnost, metodičnost i kompetencije autora komentara bile su važne predispozicije da bi njegovo djelo bilo korišteno u nastavnom procesu. Zastupljenost određenog djela u obrazovnim procesima doprinosila je njegovoj široj i sveobuhvatnijoj recepciji, a upravo je recepcija jedan od važnijih pokazatelja pod kojim uvjetima komentar, kao i svako drugo djelo, bilo naučno ili umjetničko, ispunjava svoju konačnu svrhu. Pored Džabićevih djela, među kome-

⁴⁵ D. Oraić, „Citatnost – eksplicitna intertekstualnost“, 141.

⁴⁶ Više o ovome vidjeti: Hajrudin Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.

⁴⁷ L. Gazić, „Ali-Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije“, 47.

tarima poezije bošnjačkih autora na orijentalnim jezicima, poznato je da su se u nastavnim programima širom Osmanskog Carstva koristili Sudi-jevi komentari u svojstvu udžbenika iz perzijskog jezika i književnosti.

Kada je riječ o pedagoško-didaktičkim funkcijama komentara, pored školstva i obrazovnih procesa, treba imati na umu da komentar kao literarna forma pripada vremenskom razdoblju i kulturološkom ozračju u kojima su se stvaralačka senzibilnost i njeno vrednovanje kretali različitim smjerovima u odnosu na savremeno razumijevanje tih fenomena. U orijentalno-islamskoj, kao i u starijim evropskim i srednjovjekovnim književnostima, nalazimo da u književnom kanonu didaktičnost ima izuzetno važnu ulogu, što upućuje na drugačija poimanja književnosti i potreba čitalačke publike u tom smislu, za razliku od savremenog doba koje strogo razlučuje književne kategorije, dajući ekskluzivitet umjetnosti.⁴⁸ Sve književne forme koje su se razvile u orijentalno-islamskoj tradiciji do književne renesanse u 18. stoljeću treba razumijevati u skladu sa značenjem arapskog izraza za književnost *adab* – odgoj, obrazovanje. U ovoj tradiciji oduvijek se isticala uloga književnosti u etičkom, intelektualnom i općenitom kulturnom usavršavanju i obrazovanju čitalaca, te autor – čitalac – djelo u tom kontekstu ostvaruju jednu vrstu međuzavisnog odnosa. Kako se didaktičnost djela ogleda u njegovim sposobnostima da pruža određene informacije i djeluje u moralnom smislu na čitaoca, komentar i u tom smislu ima svoju funkciju. S jedne strane, informacijama koje sadrži doprinosi kultiviranom pamćenju, kanonizaciji i očuvanju tradicije, dok s druge strane u značajnoj mjeri doprinosi i promovira moralno-didaktičke vrijednosti.

ZAKLJUČAK

Savremena proučavanja književnosti neprestano otkrivaju raznoliku građu koja na određeni način postaje relevantna za razumijevanje tekstova koji su već poznati i temeljito proučeni, ali i dovodi do saznanja o novim do sada nepoznatim tekstovima. Sublimacija ovoga dvoga iskazana je u formi komentara. Neprekinuti niz iznesenih znanja, stavova, događaja, ličnosti, određenih naučnih, umjetničkih i općenito društvenih fenomena koji se prenosi u komentaru određenog djela, stoljećima nakon njegova nastanka, u značajnoj mjeri dovodi do pomjeranja i širenja horizonta u razumijevanju književne prošlosti. Odnos komentara prema prethodnim

⁴⁸ Viktor Žmegač, *Književno stvaralaštvo i povijest društva*, Liber, Zagreb, 1976, 24.

djelima, normama ili konvencijama, na najbolji način afirmira tradiciju i svjedočanstvo je kontinuiteta njenih vrijednosti i njene autoritativnosti. Ilustrativnom i iluminativnom citatnošću u susretu vlastitog i tuđeg teksta, komentar čuva pripadnu kulturu od zaborava i uništenja.

S druge strane, komentar se u savremenim čitanjima pojavljuje kao forma koja je zbog neadekvatnih pristupa književnoj prošlosti uglavnom ostajala po strani i na marginama književno-historijskih procesa. Razlike u poimanju književne prošlosti i književne sadašnjosti pokazale su se odveć jake da bi se olahko preko njih moglo preći. Ipak, zahvaljujući novim metodološkim pristupima u proučavanju književnosti i uspostavljanju veza nauke o književnosti s drugim naukama, komentar je moguće prepoznati i analizirati kao jednu od dominantnih formi u proznom stvaralaštvu klasične orijentalno-islamske književnosti. Ukoliko se eliminira jednostranost u kritičkom razmatranju komentara, odnosno davanje dominantnog mjesta bilo analizi „izvornog“ djela, tj. teksta koji se komentira, bilo analizi komentara, sasvim je moguće u skladu sa savremenim metodologijama analizirati i ocijeniti kako specifične tako i općenito književne i književnokritičke vrijednosti komentara i te vrijednosti smjestiti u odgovarajući kulturni i društveno-historijski kontekst. U tom smislu, konstruktivni elementi komentara, kao što su organizacija teksta, kriteriji vrednovanja osnovnog djela, izraženi citatni procesi kao elementi konstitutivnosti te pedagoško-didaktička funkcija, imaju vrlo važnu ulogu u prepoznavanju komentara kao naročite literarne forme.

Imajući na umu svekoliku raznovrsnost naroda, kultura, znanja i stvaralaštva u Osmanskom Carstvu, može se činiti da djela bošnjačkih autora nisu posebno zanimljiva u smislu književne valorizacije. Međutim, poetiku jedne epohe ne treba utvrđivati samo na temelju djela najvećih pisaca ili autoriteta tog vremena. Nužno je uobziriti i djela drugih, manje poznatih autora, koja mogu predstavljati važne karike u književno-historijskom razvoju i vrlo očigledno mogu reprezentirati književne težnje jedne epohe te doprinijeti boljem prihvaćanju nekog književnog fenomena u određenom historijskom razdoblju. Uvidom u komentare i djela koja komentiraju bošnjački autori, možemo zaključiti da izborom djela s kojima komuniciraju u formi komentara ovi autori pokazuju da im je itekako poznata vrijednosna ljestvica i autoriteti u određenoj oblasti, čime se potvrđuje njihova involviranost u sami centar naučnih i kulturnih zbivanja u orijentalno-islamskom kulturalnom krugu. S druge strane, komentiranjem djela već etablirane vrijednosti

u orijentalno-islamskoj tradiciji, bošnjački autori afirmiraju i literarne vrijednosti vlastitog djela.

THE ROLE OF COMMENTARIES IN THE CANONIZATION OF LITERARY VALUES – WITH SPECIAL REFERENCE TO THE COMMENTARIES OF POETRY OF BOSNIAN AUTHORS IN ORIENTAL LANGUAGES

Abstract

The writing of commentaries in the Oriental-Islamic tradition was originally focused on the text of the Qur'an and Hadith. The extremely strong religious tradition of hermeneutics and textual exegesis significantly influenced overall literacy, so that commentary appears as one of the most significant prose forms in classical Oriental-Islamic literature. In the unity and intertwining of different cultural identities in the Islamic civilization circle, searching for the literary works of Bosnians in Oriental languages, as an important component of the historical continuity of national literature, we find a significant number of commentaries from different fields, written in Arabic, Persian and Turkish. In this paper, some of the most significant commentaries on the poetry of Bosnian authors are presented.

Key words: commentary, originality, canonization, intertextual harmony, didactic literature

IZVORI

Rukopisi

Aḥmad b. Ḥasan al-Bayāḏī, *Šarḥ qaṣīda al-Lāmiyya*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 569-1.

Akovalı-zāde Hātem, *Šarḥ manzūma fī al-ahlāq*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Aşir Efendi, 305.

Ḍiyā'ī Ḥasan Çalabī b. 'Alī al-Mostārī, *Šarḥ-i qaṣīda-i Sa'dī li Ḍiyā'ī al-Mostārī*, Historijski arhiv Sarajevo, R 444/1

Muḥammad Ḥilmī Goro, *Šarḥ qaṣīda fī yawm ‘Ašūrā’*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Yazma bağışlar, 647.

Objavljeni izvori

‘Alī Fahmī Mūstarlī Ġābī zāde, *Ḥusn al-ṣaḥāba fī šarḥ aš‘ār al-ṣaḥāba*, Dār Sa‘ādat, Quṣtanṭīniyah, 1324/1906.

LITERATURA

- Akkuş, Mehmet *Abdullah Salahuddin-i Uşşaqi (Salahi) 'nin Hayati ve Eserleri*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1998.
- Asunto, Rozario, *Teorija o lepom u srednjem veku*, preveo Gligorije Ernjaković, Srpska književna zadruga, Beograd, 1975.
- Beker, Miroslav, „Tekst/Intertekst“, u: *Intertekstualnost i intermedijalnost*, uredili: Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić, Pavao Pavličić, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1988, 9-20.
- Ćatović, Alena, *Hasan Zijaija Mostarac: Divan*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2010.
- Čehajić, Džemal, „Ahmed Sudi Bošnjak“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 28-29/1978-79, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1980, 103-122.
- Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- Duraković, Esad „Tradicionalizam ili dinamičnost tradicije: Žanr tahmis u orijentalno-islamskoj književnosti“, *Pismo*, IX/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2011, 167-185.
- Duraković, Esad, *Arapaska stilistika u Bosni. Ahmed Sin Hasanov Bošnjak o metafori*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXII, Sarajevo, 2000.
- Duraković, Esad, *Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Poetološki pristup*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2018.
- Džaka, Bećir „Sudijevi komentari na perzijskom jeziku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 39/1989, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 173-181.
- The Encyclopedia of Islam*, Edited by C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch Pellat, Vol. 9, Brill, Leiden, 1997.
- Ġābī-zāde, ‘Alī Fahmī, *Ḥusn al-ṣaḥāba fī šarḥ aš‘ār al-ṣaḥāba*, Dār al-Malik ‘Abd al-‘Azīz, Rijad, 2014.

- Gazić, Lejla „Ali-Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 35/1985, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1986, 29-50.
- Grasi, Ernesto, *Teorija o lepom u antici*, preveo Ivan Klajn, Književna misao, Beograd, 1974.
- Handžić, Mehmed, *Uvod u tefsirsku i hadisku nauku*, Gazi Husrev-begova medresa, Sarajevo, 1972.
- Handžić, Mehmed, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1934.
- Kadrić, Adnan, *Mostarski bulbuli*, Baština duhovnosti, Mostar, 2012.
- Karahalilović, Namir i Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak: komentator perzijskih klasika*, Baština duhovnosti, Mostar, 2014.
- Kılıç, Mahmut Erol, “Otomanski sufija bosanskog porijekla Abdullah Salahuddin el-Uššaqi i njegov komentar Rumijevih stihova“, u: *Isa-begova tekija u Sarajevu*, Udruženje „Obnova Isa-begove tekije“, Sarajevo, 2006, 334-335.
- Kulcsár-Szabó, Ernő, „Napuštanje simetrije o osobitosti postmoderne intertekstualnosti“, u: *Intertekstualnost i autoreferencijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1993, 11-24.
- Lešić, Zdenko, *Jezik i književno djelo*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- Lit, L.W.C. Eric van, „Commentary and Commentary Tradition: The Basic Terms for Understanding Islamic Intellectual History“, *Mélanges de l'Institut dominicain d'études orientales*, vol. 32, Institut dominicain d'études orientales, Cairo, 2017, 3-26.
- Mansfeld, Jaap, *Prolegomena: Questions to be Settled Before the Study of an Author or a Text*, Brill, Leiden – New York – Köln, 1994.
- Mujić, Munir, *Moć i granice komentara: Komentar al-Maqāme al-Rūmiyye nepoznatog autora*, CNS i Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020.
- Nametak, Fehim, *Divanska književnost Bošnjaka*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVII, Sarajevo, 1997.
- Omerdić, Muharem, ”Djela Ahmed-efendije Bejadi-zadea Bošnjaka“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke XXIII-XXIV*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2005, 13-32.
- Oraić, Dubravka, „Citatnost – eksplicitna intertekstualnost“, u: *Intertekstualnost i intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1988, 121-156.
- Oraić Tolić, Dubravka, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.

- Petrović, Svetozar, *Priroda kritike*, Liber, Institut za znanost o književnosti, Zagreb, 1972.
- Popara, Haso, *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2019.
- Sikirić, Šaćir „Sūdī kao komentator Sādijina Gulistana“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, I/1950, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1950, 51-67.
- Solar, Milivoj, *Uvod u filozofiju književnosti*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
- Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Todorov, Cvetan, *Poetika – teorija i istorija pojma*, preveli Branko Jelić i dr., Narodna knjiga, Beograd, 2000.
- Trako, Salih, „Jedan autograf Muhameda Hilmije Gore iz Sarajeva“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XV-XVI, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 1990, 157-161.
- Žmegač, Viktor, *Književno stvaralaštvo i povijest društva*, Liber, Zagreb, 1976.